

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8458/2023-2-6>**Ковальчук Зоряна Ярославівна,**

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри теоретичної психології,
Інститут управління, психології та безпеки
Львівського державного університету внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2355-2129>

Шевченко Олена Леонідівна,

здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи,
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля,
вулиця Іоанна Павла II, 17, Київ, 01042, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-5473-8003>

ОСОБИСТІСНА РЕФЛЕКСІЯ ЯК МАРКЕР ЕМОЦІЙНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЛІДЕРА РІЗНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ СЕРЕДОВИЩ: ПОВЕДІНКОВІ СТРАТЕГІЇ В УМОВАХ КРИЗОВОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. У статті автори розкривають феномен особистісної рефлексії крізь призму емоційного благополуччя лідера різних соціокультурних середовищ. Розкривають рефлексію через поведінкові стратегії в умовах кризового суспільства. Зазначають, що рефлексія є важливою умовою емоційного благополуччя будь-якої особистості, в тому числі лідера. У подоланні наслідків кризи автори описують три основні складники поведінкової стратегії процедури рефлексії: фіксація рівня власного стану, умов життя та діяльності; виокремлення причин; оцінювання продуктивності власної роботи, використаних заходів у подоланні кризових наслідків. У науковій статті розкрито функції рефлексії лідера за умов кризи, серед яких автори зазначають проєктувальну, організаторську, змістовно-комунікативну, корекційну та мотиваційну. Також автори описують рівні рефлексії лідера, серед яких поверховий, глибший, аналітичний, концептуальний, оцінно-ціннісний. З підвищенням лідерської рефлексійності піднімається емоційне благополуччя особистості та збільшується успішність і продуктивність подолання наслідків різного роду кризи, а також ефективніше реалізуються різні соціально-економічні технології з метою покращення життєдіяльності лідера та команди, яку він очолює. Стверджують, що структуротворчим компонентом рефлексії лідера в умовах економічної кризи є аналіз ним своєї життєдіяльності, свого розвитку. Рефлексія як основа змісту соціальної стратегії дії людини в умовах кризи передбачає фіксування індивідом стану своєї особистісної, господарсько-економічної, професійної діяльності, рівня розвитку своєї економічної культури та причин цього. На підставі аналізу наукової літератури автори стверджують, що стрімка динаміка сучасності ставить перед лідерами нові завдання, серед яких усвідомлювати себе та свої вчинки, що і є рефлексією, бути зосередженими та зібраними, наповненими енергією та вміти переконувати, бути вмотивованими та вміти мотивувати, бути готовими до співпраці, виявляти емпатію та вміти відчувати ситуацію, мати високий інтелект та бути емоційно благополучним. Доведено, що лідери з емоційним інтелектом досягають більших успіхів. Лише емоційно благополучна особистість лідера зможе виступити емоційним провідником групи, буде здатна спрямовувати емоції людей у відповідному напрямі та створювати позитивну атмосферу.

Ключові слова: рефлексія, лідер, емоційне благополуччя, кризове суспільство, поведінкові стратегії, особистість.

Kovalchuk Zoriana, Shevchenko Olena. Personal reflection as a marker of the emotional well-being of a leader in different socio-cultural environments: behavioural strategies in a crisis society

Abstract. In the article, the authors reveal the phenomenon of personal reflection through the prism of the emotional well-being of the leader of various socio-cultural environments. Reveal reflection through behavioural strategies in the conditions of a crisis society. It is noted that reflection is an important condition for the emotional

well-being of any individual, including a leader. In overcoming the consequences of the crisis, the authors describe three main components of the behavioural strategy of the reflection procedure: fixing the level of one's condition, living conditions and activities; identification of causes; evaluation of the productivity of one's own work, the measures used in overcoming the crisis consequences. The scientific article reveals the functions of the leader's reflection under crisis conditions, among which the authors note the projective, organizational, content-communicative, corrective and motivational functions. The authors also describe the levels of the leader's reflection, including superficial, deeper, analytical, conceptual, evaluation-value. With the increase in leadership reflexivity, the emotional well-being of the individual rises and the success and productivity of overcoming the consequences of various types of crisis increases, and various socio-economic technologies are more effectively implemented in order to improve the life of the leader and the team he leads. They claim that the structural component of the leader's reflection in the conditions of the economic crisis is analysis of his life activity, his development. Reflection as the basis of the content of social strategies of a person's actions in crisis conditions involves fixing by the individual the state of his personal, economic and professional activity, the level of development of his economic culture and the reasons for this. Based on the analysis of scientific literature, the authors claim that the rapid dynamics of modern times pose new challenges to leaders, including self-awareness and self-reflection, which is reflection, being focused and collected, full of energy and being able to convince, being motivated and being able to motivate, being ready to cooperate, show empathy and be able to feel the situation, have a high intelligence and be emotionally well-being. Leaders with emotional intelligence have been proven to be more successful. Only an emotionally healthy personality of the leader will be able to act as an emotional leader of the group, will be able to direct people's emotions in the appropriate direction and create a positive atmosphere.

Key words: reflection, leader, emotional well-being, crisis society, behavioural strategies, personality.

Вступ. Організація рефлексивної діяльності людини – одна з провідних умов її оптимального розвитку, вдосконалення її суб'єктності в життєдіяльності, основний фактор розвитку громадянського суспільства, критерій ефективності процесів навчання та виховання, їх особистісної спрямованості.

Конструктивна систематична рефлексивна діяльність людини є провідним аспектом, що визначає зміст соціальних стратегій її дій в умовах фінансової кризи. Криза, як відомо, насамперед у «головах людей», а у зв'язку з цим подолання негативних наслідків кризи лежить у сфері свідомості людини, перетворення її внутрішнього світу, її розвитку.

Людина об'єктивно виступає у системі нескінченно різноманітних суперечливих якостей. Найважливіше з них – бути суб'єктом, тобто творцем своєї історії, вершиною свого життєвого шляху, ініціювати та здійснювати різноманітні види та форми матеріальної та духовної діяльності. Гуманістичне трактування людини як суб'єкта своєї життєдіяльності протистоїть розумінню її як пасивної істоти, що відповідає на зовнішні впливи лише системою реакцій, що є гвинтиком державно-виробничої машини, елементом продуктивних сил, продуктом (тобто тільки об'єктом) розвитку суспільства. Провідний

критерій суб'єктності людини – постійна потреба і готовність у рефлексії своєї життєдіяльності, що відбувається довкола [3].

Мета статті – розкрити сутність особистісної рефлексії, довести її вплив на благополуччя лідера різних соціокультурних середовищ крізь призму поведінкових стратегій в умовах кризового суспільства.

Матеріали та методи. «Рефлексія» у перекладі з латинської означає «звернення назад», «відображення». Поняття рефлексії розглядається у філософії, психології, педагогіці.

Філософське визначення рефлексії пов'язане з роздумом індивіда про себе; самопостереженням; аналізом власних дій, думок, емоцій; зверненням свідомості до себе, роздумом про свій внутрішній стан. Рефлексія – це завжди породження нового знання у свідомості індивіда.

Психологи розглядають рефлексію як процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів та станів. У соціальній психології рефлексія – це знання і розуміння суб'єктом себе, а також усвідомлення того, як він оцінюється іншими індивідами, як ними сприймається. Це здатність уявного відображення позиції іншого з власного погляду. Рефлексія – це процес дзеркального взаємодображення суб'єктами один одного і самих

себе, при тому свідомість суб'єктів може бути і неадекватною та спотворено відтворювати предмет рефлексії або думки один одного на нього [1].

Рефлексія є процесом і результатом самоаналізу суб'єктом діяльності своєї свідомості, поведінки, внутрішніх психічних актів і станів власного досвіду, особистісних структур.

Рефлексія – це процес усвідомлення суб'єктом своєї діяльності. Цілі рефлексії полягають у тому, щоб згадати, виявити, зафіксувати та усвідомити компонент та алгоритм діяльності: її зміст та призначення, типи, способи здійснення, проблеми реалізації діяльності та шляхи їх вирішення, отримані результати діяльності та ін. Рефлексія передбачає вивчення, дослідження, аналіз (розкладання цілого на складники) суб'єктом уже реалізованої, здійсненої діяльності. Це робиться для того, щоб зафіксувати результати діяльності, причини та результати діяльності, що сприятиме підвищенню ефективності цієї діяльності в майбутньому [4].

Рефлексивна діяльність сприяє оцінному, критичному ставленню людини до себе, своєї діяльності, взаємодії з іншими. Рефлексія є джерелом внутрішнього досвіду індивіда, способом його самопізнання та необхідним інструментом мислення.

Організовує рефлексивну діяльність індивіда, формує рефлексивну культуру людини насамперед загальноосвітня школа, система освіти, педагог. У педагогіку поняття рефлексії особливо активно увійшло лише наприкінці ХХ століття. Домінантою педагогічного процесу є розвиток. Саме у створенні умов розвитку, саморозвитку учнів та педагога полягає призначення педагогічного процесу. Сутність розвитку на педагогічному процесі розуміється як зміна станів, послідовні зміни, що відбуваються у його учасниках. Зміна стану у діяльності, мотивах діяльності, емоціях та почуттях, знаннях, вміннях тощо. Оскільки розвиток – процес внутрішній, то судити про нього може передусім сам суб'єкт розвитку, суб'єкт діяльності. Оцінка результативності, продуктивності розвитку, саморозвитку здійснюється суб'єктом через самоспостере-

ження, саморозмір, самоаналіз, тобто через рефлексію. Аналізуючи, осмислюючи власну освітньо-виховну діяльність, учень фіксує увагу як на продуктах цієї діяльності, зокрема знаннях, так і на структурі, логіці, алгоритмі самої діяльності, яка призвела його до створення цих продуктів, до зміни стану учня [7]. Рефлексія в педагогічному процесі – це процес і результат фіксування суб'єктом педагогічної взаємодії (учасниками педагогічного процесу) стану своєї діяльності, свого розвитку, саморозвитку та причин цього.

Особливо рефлексія важлива для лідера, незалежно від його соціально-культурного середовища. І. Борисенко та Н. Дикань переконують, що лідером є людина, яка здатна впливати на окрему особистість чи соціальну групу, професійний колектив та скеровувати зусилля на вирішення мети. Аналіз наукової літератури засвідчує, що стрімка динаміка сучасності ставить перед лідерами нові завдання, серед яких – усвідомлювати себе та свої вчинки, що і є рефлексією, бути зосередженими та зібраними, наповненими енергією та вміти переконувати, бути вмотивованими та вміти мотивувати, бути готовими до співпраці, виявляти емпатію та вміти відчувати ситуацію, мати високий інтелект та бути емоційно благополучним. Відомо, що лідери з емоційним інтелектом досягають більших успіхів. Лише емоційно благополучна особистість лідера зможе виступити емоційним провідником групи, буде здатна спрямовувати емоції людей у відповідному напрямі та створювати позитивну атмосферу. Викликаючи позитивні емоції в людях, лідер пробуджує в людині найкраще за ефектом резонансного лідерства, з'являється завзятість і пристрасть до роботи, налаштовується співпраця та довіра, самовпевненість, розуміння своєї вартості, власного місця в колективі [2].

Рефлексія як змістовна основа соціальних стратегій дій лідера за умов фінансової кризи передбачає взаємовідображення, взаємооцінку учасниками цього процесу досягнутого стану свого соціально-економічного розвитку, а також соціально-економічного розвитку країни проживання та причин цього. Це про-

цес самоідентифікації суб'єкта взаємодії із соціально-економічною ситуацією, що склалася, з тим, що становить цю ситуацію.

Суть будь-якої соціально-економічної ситуації полягає у взаємодії людини з навколишнім світом, в якому наявний набір факторів соціального середовища, що детермінує певну діяльність людини, лідера, суспільства. Оскільки соціальні стратегії дій людини в умовах фінансової кризи передбачають активну взаємодію індивіда з власним досвідом життєдіяльності, то рефлексія в цьому процесі може включати такі компоненти, як:

- аналіз людиною своєї життєдіяльності;
- аналіз людиною діяльності інших;
- аналіз людиною соціально-економічної ситуації, що склалася, стану фінансової кризи;
- аналіз людиною причин фінансової кризи [6].

Очевидно, що структуротворчим компонентом рефлексії лідера в умовах економічної кризи є аналіз ним своєї життєдіяльності, свого розвитку. Рефлексія як основа змісту соціальних стратегій дій людини в умовах кризи передбачає фіксування індивідом стану своєї особистісної, господарсько-економічної, професійної діяльності, рівня розвитку своєї економічної культури та причин цього.

Визначаючи функції рефлексії у процесі подолання фінансової кризи, насамперед зазначимо, що рефлексивна діяльність є першорядною умовою оптимізації розвитку, саморозвитку економічної та загальної культури людини. Рефлексія робить людину суб'єктом своєї активності у повсякденній життєдіяльності, у взаємодії з навколишнім світом [1], тобто сприяє виявленню самостійності, усвідомленості, творчості у діяльності, зокрема, у господарсько-економічній, професійній діяльності. Саме рефлексивна діяльність забезпечує усвідомлення індивідом себе та своїх можливостей, формує установку на впевненість у власних силах у вирішенні різних життєвих, економічних проблем, а також проблем подолання економічної кризи у будь-якій соціально-культурній сфері.

Звичайно, рефлексія виконує діагностичну функцію, констатує рівень професійної,

економічної компетентності лідера, розвитку її економічної культури, економічної свідомості, рівень ефективності взаємодії з іншими, окремих засобів та умов своєї життєдіяльності.

Серед інших функцій, властивих рефлексії у разі здійснення лідером дій в умовах фінансової кризи, назовемо:

1) проєктувальну – рефлексія передбачає моделювання, проєктування своєї господарсько-економічної, професійної діяльності, взаємодії з іншими в цих діяльностях, цілепокладання в цьому процесі; проєктування шляхів та засобів подолання наслідків фінансово-економічної кризи у своїй життєдіяльності, у житті своєї сім'ї;

2) організаторську – рефлексія сприяє організації найбільш продуктивної, конструктивної господарсько-економічної, професійної діяльності, взаємодії з іншими у цих діяльностях;

3) комунікативну – рефлексія є важливою умовою діалогічності, полілогічності спілкування індивіда в рамках процесу господарсько-економічної, професійної діяльності, оптимізації процесу ділового, професійного спілкування;

4) смислотворчу – рефлексія зумовлює формування у свідомості людини сенсу, призначення їх власної господарсько-економічної, професійної діяльності, причин, шляхів та засобів подолання кризи, сенсу взаємодії між людьми, фахівцями у цьому процесі;

5) мотиваційну – рефлексія визначає спрямованість, характер, результативність господарсько-економічної, професійної діяльності, ефективність дій у подоланні наслідків економічної кризи;

6) корекційну – рефлексія спонукає учасників процесу фінансово-економічної кризи до корекції своєї діяльності, своєї взаємодії з іншими залежно від соціально-економічної ситуації, що складається [4].

Виділення цих та інших функцій, їх реалізація сприяють підвищенню потенціалу рефлексії, що розвивається, в процесі подолання наслідків будь-якої кризи, а також визначають процедуру рефлексивної діяльності людини в цих умовах.

Зазначимо, що процедура рефлексії здійснюється під час предметної (господарсько-економічної, професійної) діяльності (взаємодії) у разі тимчасової зупинки цієї предметної діяльності або після завершення предметної діяльності (взаємодії). Конструктивний процес особистісного та професійного розвитку людини, продуктивна професійна взаємодія з іншими в рамках будь-якої ситуації життєдіяльності є послідовним чергуванням предметної та рефлексивної діяльності їх учасників [7].

Аналіз наявної практики дозволяє припустити, що процедура рефлексії у процесі подолання лідером наслідків фінансової, економічної кризи складається із трьох провідних компонентів:

а) фіксування рівня свого фінансово-економічного стану, умов життєдіяльності;

б) визначення причин цього;

в) оцінки продуктивності своєї діяльності, заходів, що вживаються для подолання наслідків фінансово-економічної кризи [6].

Спочатку суб'єкт окреслює поведінкову стратегію процесу подолання наслідків фінансово-економічної кризи та вербально фіксує свій стан розвитку. Ним може фіксуватися стан розвитку в таких сферах:

– емоційно-чуттєвій (чи відбувалося наростання емоційної збудливості; чи відчував позитивні чи негативні емоції: радість, прикрий, задоволення, розчарування, здивування, наповненість, благополуччя, захоплення, подяку, успіх і т.д.; та ін.); потребах (пасивний чи активний стан; чи виникли прагнення, потяг, бажання до діяльності, до саморозвитку);

– мотиваційній (які переживання викликала діяльність (взаємодія), наскільки діяльність (взаємодія) виявилася особистісно значущою для суб'єкта; зовнішні та внутрішні мотиви та ін.);

– інтересах (які інтереси виникли; куди вони спрямовані; рівень розвитку інтересу; пізнавальні інтереси та інше);

– ціннісних орієнтаціях (що стало особистісною цінністю; як збагатився спектр цінностей; у чому виявилася цінність тощо);

– діяльнісній (до якої діяльності ця взаємодія провокує; яку діяльність коригує; від якої діяльності змушує відмовитися; наскільки збагачує досвід діяльності тощо);

– гностичній (що сталося зі знаннями; чи відбулося нарощування, поглиблення знань; чи систематизувалися знання: що нового дізнався; тощо);

– свідомості (чи відбулося усвідомлення чогось, своєї діяльності; чи відбулося співвідношення свого сенсу про щось з іншими сенсами; чи усвідомлює себе суб'єктом діяльності (взаємодії); як змінилася «Я-концепція»; самооцінка своєї діяльності);

– вміннях (які професійні та інші вміння набув чи ні);

– інших сферах особистості [3].

Другим кроком у здійсненні поведінкової стратегії процедури рефлексії в процесі подолання людиною наслідків фінансової, економічної кризи є визначення суб'єктом причин зафіксованого стану розвитку. Серед причин можна назвати: успішність діяльності (взаємодії); зміну видів діяльності; цікавий зміст; сприятливу атмосферу спілкування; можливість творчості; особистісну цінність, значимість розв'язуваних проблем, здійснюваної діяльності; інноваційні способи подолання наслідків фінансово-економічної кризи та інші.

На цьому етапі важливо точніше визначити причинно-наслідкові зв'язки зафіксованого рівня свого фінансово-економічного стану, умов життєдіяльності.

Закінчується процедура рефлексії в ході подолання людиною наслідків фінансової, економічної кризи оцінкою продуктивності своєї діяльності, заходів, що вживаються з подолання наслідків фінансово-економічної кризи.

Під оцінкою мається на увазі думка самого лідера, взаємодії з іншими про рівень, свій рівень розвитку, свою фінансово-економічну компетентність; встановлення самим суб'єктом якості, ступеня, рівня свого розвитку, своєї фінансово-економічної компетентності, якості та ефективності реалізованої діяльності, зусиль, взаємодій щодо подолання наслідків фінансово-економічної кризи.

Критеріями оцінки у своїй діяльності є компоненти виявленого стану розвитку, фінансово-економічної компетентності людини, тобто емоційний стан, емоційне благополуччя, стан мотивів, діяльності тощо.

Можна припустити, що діяльність лідера щодо реалізації процедури рефлексії є суттю, основою його рефлексивної діяльності.

У разі здійснення своєї рефлексивної діяльності лідер повинен усвідомлювати і використовувати в цьому процесі різноманітні форми і методи рефлексії, що відповідають соціально-економічній ситуації, що склалася, адекватні його індивідуальним, статеві-віковим особливостям.

Результати. Аналіз наявної рефлексивної практики дозволяє серед основних форм рефлексивної діяльності виділити такі:

- вербальну (усну);
- письмову (графічну);
- образотворчу;
- емоційно-чуттєву;
- пластичну (рухову).

Основною формою рефлексивної діяльності лідера є вербальна, що виражається в рефлексивному висловлюванні, в якому відображаються всі аспекти процедури рефлексії в процесі подолання ним наслідків суспільної кризи. У відповідності до трьох основних аспектів процедури рефлексії можна передбачити, що і рефлексивне висловлювання буде складатися з трьох складових частин:

1. Починається рефлексивне висловлювання з висновку лідера про стан свого розвитку, рівень свого емоційного та фінансового благополуччя, умови життєдіяльності як результат здійсненої діяльності, взаємодії з іншими, зроблених зусиль.

2. У другій частині рефлексивного висловлювання індивід називає причини зафіксованого стану свого розвитку.

3. У висновку рефлексивного висловлювання індивід дає оцінку продуктивності своєї діяльності, заходів, що вживаються з подолання наслідків фінансово-економічної кризи.

Письмова (графічна) форма рефлексії виражається в тексті, який за підсумками своєї діяльності, взаємодії з іншими, захо-

дами щодо подолання наслідків фінансово-економічної кризи пропонується написати лідеру, відобразивши в ньому всі три аспекти процедури рефлексії в процесі подолання ним наслідків фінансової, економічної кризи. Ці тексти можуть бути як короткими, лаконічними (мінітвори), так і досить розгорнутими, великими.

Образотворча форма рефлексії може бути представлена у вигляді колірної гами, малюнків, схем, графіків, аплікацій тощо. Так, індивіду пропонується кольором визначити свій настрій, результативність своєї роботи протягом дня; за більш тривалий період часу; намалювати свої враження від проведеної справи, вжитих заходів [7].

Емоційно-чуттєва форма рефлексії полягає у прояві лідером спектра почуттів та емоцій, якими можна будувати висновки про продуктивність діяльності, взаємодії у розвитку людини. Досить часто ця форма рефлексії супроводжує вербальну та інші форми рефлексивної діяльності учасників процесу подолання наслідків фінансово-економічної кризи.

Осмислення передової практики, різноманітного досвіду організації рефлексивної діяльності свідчить про різні рівні рефлексії. Спираючись на структурні компоненти процедури рефлексії у процесі подолання лідером наслідків суспільної кризи можна дати характеристики цих рівнів [5].

Перший, найбільш поверховий, рівень рефлексії можна назвати рівнем фіксації, на якому лідер лише фіксує окремі параметри, окремі характеристики, окремі компоненти стану свого розвитку; не прагне визначити причини цього; дає поверхневу оцінку або взагалі не дає оцінки свого розвитку в результаті діяльності, що відбулася, взаємодії.

На другому, глибшому, рівні, нормативному, лідер як суб'єкт рефлексивної діяльності фіксує стан свого розвитку, співвідносячи окремі його компоненти з нормою, еталоном, стандартом розвитку; визначають окремі причини стану розвитку; дає оцінку діяльності, що відбулася, взаємодії, стану свого розвитку.

Третій рівень рефлексії, аналітичний (проблемний), він характеризується тим, що лідер

як суб'єкт рефлексивної діяльності фіксує досить повно стан свого розвитку в різних сферах; співвідносить стан свого розвитку із нормою, еталоном розвитку; визначає причини стану розвитку; виявляє закономірності, тенденції здійснюваної діяльності, взаємодії, проблеми особистісного розвитку, дає оцінку стану свого розвитку, а також окремих компонентів діяльності, що відбулася, взаємодії.

Носіям четвертого рівня, концептуального, властиве прагнення рефлексивної діяльності зафіксувати стан свого розвитку у різних сферах; співвіднести стан свого розвитку з умовами розвитку, зі зразком; визначити та проаналізувати причини стану розвитку; визначити закономірності, тенденції здійснюваної діяльності, взаємодії; усвідомити проблеми здійснюваної діяльності, взаємодії, свого розвитку; прагнення проєктувати вирішення проблем діяльності, взаємодії; створювати концепцію свого розвитку за умов подолання наслідків будь-якої кризи [2].

Найбільш високий п'ятий, оцінно-ціннісний рівень рефлексії. На цьому рівні суб'єкти процесу подолання наслідків суспільної кризи досить аргументовано дають оцінку стану свого розвитку, продуктивності діяльності, що

відбулися, взаємодії; їм притаманне глибоке усвідомлення того чи іншого набутого знання, уміння, досягнутого рівня розвитку, здійсненої діяльності, взаємодії як особистісних цінностей. Вони дуже повно фіксують стан свого розвитку у різних сферах; співвідносять стан свого розвитку з еталоном, критеріями розвитку; визначають причини стану розвитку: виявляють причинно-наслідкові зв'язки між станом розвитку та здійсненою діяльністю, взаємодією; виділяють закономірності, тенденції діяльності, взаємодії, свого розвитку.

Висновки. Отож, чим вищий рівень рефлексивної діяльності лідера, тим продуктивніша й успішніша його діяльність з подолання наслідків суспільної, фінансової, економічної кризи, тим ефективніша реалізація різних соціальних технологій з оптимізації життєдіяльності індивіда в будь-якій соціально-економічній ситуації, що склалася.

Перспективою подальших досліджень є вивчення взаємозв'язку рефлексійності лідера з деякими особистісними характеристиками емоційної сфери під час вирішення складних життєвих ситуацій з метою можливості формування власного потенціалу та широких можливостей самовдосконалення.

Список використаних джерел:

1. Ковальчук З.Я. Особистісна рефлексія в умовах постійних соціальних змін. *Соціально-правові студії: науково-аналітичний журнал* / гол. ред. О. Балинська. Львів : ЛьвДУВС, 2021. Вип. 4(4). С. 177–183.
2. Кононець М.О. Психологічні аспекти формування лідерської культури керівника у контексті рефлексивної моделі управління. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, 2019. Вип. 77. С. 181–191.
3. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості. Київ : Освіта, 1998. 255 с.
4. Копієвська О.Р. Рефлексія як метод наукового осмислення культурних трансформацій. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/92437/37-Kopievskaya.pdf?sequence=1>.
5. Слюсаренко О.О. Поняття «лідер» і «лідерство» в сучасній науковій літературі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2016. Вип. 2 (39). С. 244–246.
6. Чубук Р. Рефлексія як особистісний ресурс для професійного розвитку майбутніх соціальних працівників. *Актуальні питання гуманітарних наук. Педагогіка*. Вип. 31, том 4, 2020. С. 238–244.
7. Kovalchuk Z.Ya. Reflexive activities of individual in crisis society. *«Наука і освіта» : науково-практичний журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського*. № 11, 2016. С. 71–78.

References:

1. Kovalchuk, Z.Ya. (2021). Osobystisna refleksiiia v umovakh postiinykh sotsialnykh zmin [Personal reflection in the conditions of constant social changes]. *Sotsialno-pravovi studii: naukovo-analitychnyi zhurnal* / hol. red. O. Balynska. Lviv: LvDUVS. 4(4). 177–183 [in Ukrainian].

2. Kononets, M.O. (2019). Psykholohichni aspekty formuvannia liderskoi kultury kerivnyka u konteksti refleksyvnoi modeli upravlinnia [Psychological aspects of the formation of the leader's leadership culture in the context of the reflexive model of management]. *Humanitarnyi visnyk ZDIA*. 77. 181–191 [in Ukrainian].
3. Kononko, O.L. (1998). *Sotsialno-emotsiyni rozvytok osobystosti [Socio-emotional development of personality]*. Kyiv: Osvita. 255 [in Ukrainian].
4. Kopyievska, O.R. Refleksiiia yak metod naukovooho osmyslennia kulturnykh transformatsii [Reflection as a method of scientific understanding of cultural transformations]. Retrieved from: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/92437/37-Kopyievska.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
5. Sliusarenko, O.O. (2016). Poniattia «lider» i «liderstvo» v suchasni naukovi literaturi [Concepts of “leader” and “leadership” in modern scientific literature]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: «Pedagogika. Sotsialna robota»*. 2 (39). 244–246 [in Ukrainian].
6. Chubuk, R. (2020). Refleksiiia yak osobystisnyi resurs dlia profesiinoho rozvytku maibutnykh sotsialnykh pratsivnykiv [Reflection as a personal resource for the professional development of future social workers]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. Pedagogika*. 31(4). 238–244 [in Ukrainian].
7. Kovalchuk, Z.Ya. (2016). Reflexive activities of individual in crisis society. *«Nauka i osvita»: naukovo-praktychnyi zhurnal Pivdenoukrainskoho natsionalnoho pedagogichnoho universytetu imeni K.D. Ushynskoho*. № 11. 71–78 [in Ukrainian].